

ПРО ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ

В статтє рассматриваются особенности политической трансформации в Украине как технологически отсталой стране. Формулируются сценарии тактик властей в период экономического кризиса. Анализируются перспективы их реализации.

Ключевые слова: *трансформация, экономический кризис, модернизация, транзитология.*

The features of political transformation of the Ukraine as technological backward country are examined in the article. Scenarios of the tactic of powers for the period of economic crisis are formulated. The prospects of their realization are analysed.

Key words: *transformation, economic crisis, modernization, transitology.*

© ПЕРЕГУДА Євген Вікторович – кандидат політичних наук, завідувач кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури

Наприкінці ХХ ст. зазнала краху транзитологічна парадигма суспільної трансформації. Головними причинами цього стали уявлення про лінійний розвиток демократизаційних процесів, їх безальтернативність, детермінованість остаточного пункту, до якого рухаються політичні системи, що трансформуються, універсалізм транзитологічних «рецептів». Зазначена парадигма не враховувала новітніх системних досліджень, зокрема щодо множинності сценаріїв трансформації, специфіки розвитку в точках біфуркації тощо. Суспільно-політичні процеси в різних країнах продемонстрували, що не лише окремі особливості трансформації, а й її ключові характеристики, вектори перетворень визначаються національною специфікою.

Сказане не означає, що усі ідеї, висунуті транзитологами, були хибними. Зокрема, на нашу думку, слухними були думки про консенсус еліт як передумову демократизаційних процесів. Інша справа, що забезпечення цього консенсусу може призводити не лише до демократизаційних, а й до інших сценаріїв у політичній сфері. Все це актуалізувало проблему розробки нових концепцій суспільно-політичних перетворень, які б базувалися на національному досвіді трансформації. Деякі західні вчені взагалі відмовляються від постулатів демократизації під час опису процесів трансформації. Так, на думку Ф. Закарії, демократія не є «вищою та кінцевою метою політики», це лише засіб досягнення мети, якою є захист свободи, а «проект лібералізму, конституціоналізму набагато важливіше демократичного проекту»¹.

На сьогодні у вітчизняній політології відсутня цілісна концепція, яка б несуперечливо пояснювала особливості трансформації політичної системи України. Це цілком зрозуміло, враховуючи недостатність наукових знань про сучасне суспільство. Щоправда, спроби розробити нові концепції, базуючись на подіях політичної реформи, «помаранчевої революції» тощо, все ж здійснювались. Проте подальші події, як-от зростання хаосу в сфері політичних відносин, дистанціювання адміністративного управління від проблем мільйонів співгромадян показали ілюзорність багатьох положень, які висувались.

На нашу думку, сучасна фінансово-економічна криза дала досить багато матеріалу для заповнення окремих лагун нашого знання про суспільну трансформацію в Україні. Проте перш ніж перейти до політичних уроків кризи і власне щоб ці уроки логічно вписувалися в динаміку суспільного розвитку в останні роки, доцільно коротко проаналізувати деякі особливості трансформації в попередні періоди.

Крах радянського соціалізму був зумовлений перш за все внутрішніми чинниками суспільного розвитку. Проте ідеологія перетворень, яку взяли на озброєння тодішні демократичні сили та пануюча державна бюрократія, що підтримала проголошення незалежності, щодо трансформації соціально-економічної сфери, демократизації політичного ладу, інтеграційні в європейські та світові структури тощо значною мірою була запозичена. Відтак легітимність політичного режиму, який виник на початку 1990-х рр., була досить хиткою, базуючись на комплексі чинників, частина з яких була поза межами впливу влади.

Реалізація цілей, які тоді були поставлені, була ускладнена низьким рівнем розвитку внутрішніх чинників консолідації суспільства, значною роллю, яку в цій консолідації в період перебудови та перші роки незалежності відігравали чинники зовнішні, зокрема й ідеологічного штибу. Політичні лідери недооцінювали складність завдань, які стояли перед Україною. Безумовно, різке економічне

падіння 1990-х рр. було зумовлене змінами в інституті власності, перерозподілом останньої, відсутністю відповідного законодавства. Але, як показали подальші події, перед державою стояли й більш гострі проблеми.

Йдеться про викривлену структуру економіки, її технологічну відсталість (якщо не враховувати військово-промислового комплексу, який із закінченням холодної війни та розвалом Радянського Союзу став непотрібним). 60 % енергетичних потужностей вже вичерпали свій ресурс, металургія та хімія працювали на технологіях, які у світі використовувались 30-40 років тому. Застарілими були технології не лише в економіці, а й в інших сферах суспільного життя. Спостерігалось значне наукове відставання від розвинутих країн (знову-таки якщо не враховувати галузі науки, які працювали на ВПК), застарілість освітньої сфери, нищівний стан інфраструктури (дороги, інші комунікації), житлово-комунального комплексу. Подолання цих негараздів було набагато більш масштабним завданням, вимагало значних ресурсів, яких, звичайно, не було в умовах економічної кризи та ізоляції господарства України від світового співтовариства. Стан, в якому перебували зазначені сектори, являв собою загрозу національній безпеці. Відтак Україна потребувала не лише лібералізації, а й глибоких інституційних реформ. Проте усвідомлення цього прийшло з часом.

Криза 1990-х рр. зумовила подальшу деградацію суспільства, його атомізацію. Кожен індивід, кожна соціальна група шукали власні шляхи виживання та адаптації до нових суспільних умов. Падіння рівня матеріального добробуту населення призвело до дискредитації багатьох з вищевказаних ідеологічних гасел, спричинивши різке падіння легітимності політичного режиму.

Не можна сказати, що керівництво держави, яке прийшло до влади у 1994 р., зовсім не приділяло уваги інституційним реформам. Була вибудована чітка вертикаль державної влади, прийнято багато законів, які регламентували соціально-економічний розвиток, закладені підвалини фінансової, інших суспільних підсистем. Проте гостра необхідність подолання спаду виробництва все ж зумовила пріоритет, який надавався адміністрацією тодішнього Президента та урядом, який ним контролювався, реформам неоліберального гатунку. Низка інституційних реформ, як-от судової, адміністративно-територіальної, становлення малого та середнього бізнесу тощо, які мали б зміцнити реформаторський курс, проведені не були.

Щоправда, після виборів 1999 р. Президент зробив спробу консолідувати реформаторські еліти та в цілому створити політичні передумови для прискорення реформ. Для забезпечення реформаторського курсу було проведено референдум. В парламенті виникла депутатська більшість, налаштована на перетворення, та був створений уряд на її основі. Проте дуже швидко внутрішні суперечності зруйнували єдність реформаторів, що відклало проведення необхідних перетворень.

Спробу ідеологічно обґрунтувати «новий курс» тодішній Президент здійснив в подальші роки. Ще у 2001 р. у щорічному Посланні до Верховної Ради він заявив про необхідність реформ та про те, що «бюрократія сама себе не реформує»². У серпні 2002 р. Л. Кучма ініціював проведення політичної реформи. Метою було проголошено демократизацію суспільства, надання більшої динаміки політичній системі. Проте, як відомо, майже усі коментатори цих ініціатив, і з лав опозиції, і з лав тодішньої влади побачили в реформі інше – прагнення не допустити опозицію до президентського крісла на майбутніх виборах 2004 р., зменшити цінність «приза», що розігрувався на них.

Це, безумовно, було однією з важливих цілей реформи. Проте цим вона не обмежувалася. Символічно, що ніхто з коментаторів – ані журналістів, ані політологів, ані самих політиків – майже не звернув увагу на те, що Л. Кучма у своєму серпневому виступі, присвяченому 11-й річниці незалежності, говорив не лише про політичну реформу, а й про деякі інші соціальні реформи – медичну, пенсійну тощо. Більше того, коли восени прихильники глави держави, реалізуючи його ініціативи, створили парламентську більшість³ і почали переділ крісел, зокрема голів парламентських комітетів та їх заступників, то неформальна «ціна» крісел, що виставлялися на «торги», була протилежною змісту ініціатив Президента. Так, крісла голів комітетів, які були профільними з точки зору медичної та пенсійної реформи, розцінювалися найнижче. Сам же Л. Кучма не проявив завзятості при «проштовхуванні» інших своїх ініціатив, сконцентрувавшись виключно на політичній реформі.

Ціна такої недооцінки, як і важливість ідеї розглядати політичну реформу в комплексі з реформами соціальними та економічними, стала зрозумілою пізніше. Зміцнення інституту приватної власності, становлення законодавства, що регламентувало соціально-економічний розвиток країни, низка інших чинників зумовили перехід України до траєкторії економічного зростання. Здавалося, що відновлення роботи багатьох промислових підприємств, які контролювалися політичними угрупованнями, налагодження соціальної роботи, становлення політичних партій сприяє консолідації суспільства. І навіть події листопада-грудня 2004 р. спершу не переконували багатьох у зворотньому. Адже створювалося враження, що відбувається просто перехідний етап до процесів загальнонаціональної консолідації – етап кланово-партійної консолідації.

Проте це було оманливе враження. Справа в тому, що причини, які свого часу сприяли краху радянського соціалізму, а саме технологічна відсталість економіки України, відсталість соціальних, зокрема й політичних, технологій, не лише не зникли, а й надалі загострювалися. Консолідація суспільства й легітимація політичного режиму не могли відбутися на старій технологічній базі, яка вже призвела свого часу до падіння соціалізму. І перший симптом цього пролунав саме в період економічного зростання, яке зіткнулося з низкою проблем – нестачею внутрішніх інвестиційних, кадрових та інших ресурсів. Їх обсяг залишався майже таким, як і в 1990-ті рр. Відсталість економіки, суспільного життя вимагали гігантських інвестицій. Бюджет же, незважаючи на його збільшення, не давав необхідних коштів. Величезними залишались витрати на адміністративне управління.

В цих умовах єдиним масштабним джерелом інвестиційних ресурсів стали зовнішні запозичення суб'єктів господарювання – через залучення кредитів, розміщення акцій, облігацій. Іншого ресурсу на той час просто не було. Однак проблеми, які виникли у зв'язку з зовнішніми запозиченнями пізніше, у 2008-09 рр. (в період кризи), були викликані не самим по собі фактом залучення цих запозичень. Справа в тому, що значна їх частина спрямовувалась не на технологічне оновлення, а у споживчий сектор. Більшість кредитів залучалась банками з метою подальшого кредитування населення на придбання житла, автомобілів, дорогих побутових товарів. Банкам це давало змогу швидко отримувати високі прибутки. Саме по собі це було непоганим, якщо б з часом не виникла проблема розриву між термінами, на які банки залучали зовнішні кредити, та термінами, на які видавалися кредити населенню. Останні значно перевищували перші, що ще значно збільшувало залежність України від зовнішніх ринків. В осяжній перспективі

коштів, які повертало населення за видані кредити, банкам не вистачало, щоб погашати зовнішні борги. Вони змушені були постійно здійснювати нові запозичення. Відтак, коли вибухнула світова криза і виник дефіцит кредитних ресурсів, банківська система України опинилася на межі колапсу. Те саме стосується і населення, підтримка рівня життя якого залежала не від вітчизняного виробництва, а від ситуації на зовнішніх ринках. Не дивно, що саме Україна стала найбільшою жертвою світової кризи.

Схоже стосувалося і кредитування економіки. Не можна сказати, що економіка взагалі не отримувала кредитний ресурс – врешті решт акції та облигації на зовнішніх ринках розміщувалися не лише банками, а й суб'єктами промисловості та торгівлі. Також було б несправедливим твердити, що усі залучені кошти економічні суб'єкти використовували неефективно. Наприклад, на деяких металургійних підприємствах, хімічних комбінатах почали реалізовуватися проекти масштабної реконструкції. Так, група «Інтерпайп» разом з компанією Danieli (Італія) розпочали реалізацію проекту будівництва електросталеплавильного комбінату, на якому будуть використовуватись новітні виробничі технології. На Закарпатті компанія «Єврокар» ввела в експлуатацію автомобілебудувальний завод. Проте це були поодинокі приклади, тим більше, що, наприклад, у випадку з заводом «Єврокар» виробництво також було орієнтоване на великоузлове збирання машин з іноземних комплектуючих.

У 2000-х рр. величезні інвестиції були здійснені у будівничу галузь. Проте, якщо подивитись, що саме будувалось, з'ясується, що це головним чином були житло, офісна нерухомість, торговельні площі. Тобто та сама «споживча» нерухомість, значний обсяг якої був зумовлений знову таки зовнішніми інвестиціями у сегмент споживання населення. Натомість виробнича, транспортна інфраструктура залишалась практично поза увагою. Дуже мало за роки незалежності було реконструйовано (не кажучи вже про будівництво) автомобільних доріг, повільно оновлювалися енергетичні потужності, металургійні підприємства. Розвиток будівництва сприяв певній переорієнтації металургійного сектору на внутрішній ринок, проте, по-перше, це стосувалося знову таки «споживчої» нерухомості, по-друге, радикальної переорієнтації все ж не відбулося.

Практично не приділялася увага соціальній інфраструктурі – не будувалися нові дитячі садки, школи, лікарні та інші об'єкти. Майже відсутніми були інвестиції в житлово-комунальний сектор, який сьогодні являє загрозу національній безпеці. Доцільно згадати про події в Алчевську взимку 2006 р., вибухи будинків та загибель людей в Дніпропетровську, Євпаторії внаслідок зношеності об'єктів газового господарства. На межі колапсу опинилося й газомагістральне господарство країни, яке забезпечує передачу російського газу в країни Європи.

Чи могло бути інакше? Чи можливо було віднайти інші ресурси, крім зовнішніх запозичень? Так. Ці ресурси знаходились саме в сфері медичній, пенсійній та інших, про необхідність реформування яких говорив у 2002 р. тодішній глава держави. Це дало б значний інвестиційний ресурс для української економіки та суспільства в цілому. Проте так було б у разі комплексного підходу до проведення реформ, а саме одночасного здійснення кроків, спрямованих на розвиток самодіяльності населення, реформування житлово-комунального господарства, земельної реформи. Натомість цього зроблено не було.

Отже, причина сучасної економічної кризи в Україні полягає зовсім не у ситуації на світових фінансових ринках, а, по-перше, у катастрофічному спадку ра-

дянської влади, технологічній відсталості українського суспільства, а по-друге, у якості політики, яка проводилася державною владою упродовж останнього десятиліття. Подолання на початку 2000-х рр. падіння виробництва не сприяло переходу від неоліберальних до інституційних реформ, проведенню політики оновлення країни.

Внаслідок цього консолідація суспільства, яку було досягнуто упродовж останнього десятиліття, була нестійкою та базувалася на зовнішніх фінансових джерелах. Відтак сучасний політичний режим, який існує в Україні, не є самодостатнім, що спирається на внутрішній ресурс розвитку. Він тримається значною мірою на зовнішньому ресурсі. Відсутність стратегічного бачення у державної влади зумовлюється насамперед відсутністю консолідації суспільства. Це в свою чергу дає змогу зробити висновок, що трансформація суспільства, зокрема його політичної сфери, не набули незворотного характеру, що й досі існує велика вірогідність зриву трансформаційних, демократизаційних процесів.

Зазначені вище особливості трансформації України не є унікальними. Існуючі дослідження дають змогу сказати, що з відповідними проблемами зіштовхувалися й інші постсоціалістичні країни. Так, аналізуючи перебіг нинішньої кризи в країнах Центральної Європи, один з російських дослідників робить висновок про те, що «залучення іноземного капіталу спряло зростанню та модернізації економік країн Центральної та Східної Європи, підвищило їх конкурентоздатність. Однак прямі іноземні інвестиції не забезпечили технологічного прориву, а в довгостроковій перспективі ставка на них без розвитку власної інноваційної сфери несе ризик консервації або навіть збільшення відставання за технологічним рівнем... За інноваційної конкуренції, що розвивається, модель технологічної модернізації, яка базується на залученні іноземних інвестицій, навряд чи забезпечить успішну реалізацію стратегії навздогінного розвитку»⁴.

Сучасна криза обмежила перспективи розвитку режиму за рахунок традиційних для останніх років ресурсів. Відтак виникає проблема пошуку подальших сценаріїв розвитку. На нашу думку, можливі декілька варіантів.

Перший. Будучи обмеженою у зовнішніх ресурсах забезпечення свого панування, державна влада прискорить перехід до інституційних реформ, які мають на меті подальше стимулювання суспільної самодіяльності. Перелік необхідних реформ включає практичні усі сфери суспільного життя – політичну (подальша конституційна, виборча, судова реформи), економічну (податкова, земельна реформи, оновлення транспортної, енергетичної інфраструктури, інституційне сприяння розвитку малого та середнього бізнесу тощо), соціальну (впровадження медичного та пенсійного страхування, реформа житлово-комунальної сфери), духовну (реформування освіти) тощо. На користь цього сценарію говорить низка прийнятих в останні місяці парламентом та урядом законодавчих та підзаконних актів, спрямованих на стимулювання бізнесу тощо. Реалізація зазначених реформ в перспективі сприятиме активізації суспільних сил та відповідно демократизації політичної сфери. Проте на шляху до цього можливе загострення соціальних конфліктів. Крім того, цей сценарій передбачає досягнення консенсусу серед еліт щодо напрямів реформування⁵, що станом на сьогодні виглядає малоімовірним.

Другий варіант в принципі повторює перший з тією новацією, що елітний «консенсус» може відбуватися силовим шляхом, тобто через придушення однією з політичних сил, яка отримала владу, своїх опонентів. Отже, в даному разі стимулювання суспільної самодіяльності покладається на авторитарний режим. Че-

рез такий етап пройшло досить багато країн. Проте може здатися, що при існуючому в Україні політичному плюралізмі та соціокультурному розколі це неймовірно. На нашу думку, це не зовсім так. Достатньо згадати, що після «помаранчевих» подій навесні 2005 р. рейтинг нової влади, згідно з даними тодішніх соціологічних опитувань, сягав 62-63%. Тобто перевищував показники, які були б можливими при урахуванні «соціокультурного розколу». Можна навести й приклад останніх виборів до Тернопільської облради, коли кількість голосів за Партію регіонів у такій націоналістично налаштованій області сягнув аж 10%. Це дає змогу прогнозувати, що теоретично якась з політичних сил могла б отримати підтримку абсолютної більшості населення. Проте реальною перешкодою цьому варіанту є те, що авторитарний режим, тим більше такий, який налаштований на реформи, можливий лише за умов високого ступеня консолідації відповідної політичної сили. Досвід української політики демонструє, що найчастіше приход до влади політичної сили, якій раніше була властива певна консолідація, призводить до загострення міжкланових суперечностей. А враховуючи, що придушення опонентів потребує певного часу, це знижує вірогідність успіху сценарію.

Третій. Влада не проведитиме необхідних соціальних, політичних, економічних тощо реформ, продовжуючи спиратися на традиційні шляхи забезпечення своєї легітимності. Досвід співпраці нинішньої влади з МВФ, який надавав Україні транші кредиту *stand by*, незважаючи на невиконання домовленостей щодо умов кредитування, та, з іншого боку, з Росією у газовій сфері, дають змогу припустити певний часовий люфт для реалізації цього сценарію та налаштованість нинішньої влади на нього⁶. Проте його реалізація має обмеження, оскільки вона віддалятиме перспективу суспільної консолідації, сприятиме розгортанню гострих конфліктів. В цих умовах будь-яка техногенна чи інша катастрофа великого масштабу здатна призвести до істотних заворушень, ліквідації політичного режиму та, можливо, самої держави.

Все вищесказане дає змогу зробити певні висновки.

У випадку України ми маємо справу з суспільно-політичною трансформацією у технологічно відсталій країні. На одному з перших етапів трансформації пріоритетом стають неоліберальні реформи, які дають змогу створити передумови переходу до економічного зростання та консолідації суспільства. Надалі доля трансформації значною мірою залежить від технологічної модернізації, яка неможлива на основі лише ліберальних реформ, а потребує комплексних інституційних реформ в усіх галузях суспільного життя. Здійснення модернізації значною мірою залежить від джерела її ресурсів. Держава зіштовхується з недостатністю внутрішніх ресурсів для проведення модернізації. На певному етапі такий дефіцит може бути компенсований ресурсами зовнішніми. Однак можливість задіяння зовнішніх ресурсів на етапі економічного зростання знімає гостроту завдання проведення технологічної модернізації, робить досягнуту внаслідок такого задіяння консолідацію суспільства хиткою, а фінансово-економічну сферу – вразливою. З часом це призводить до кризи (каталізаторами її можуть служити світова криза, технологічна катастрофа тощо), в умовах якої актуалізуються альтернативні сценарії політичного процесу. У випадку України це перспективи не лише продовження трансформації в умовах як демократичного, так і авторитарного режимів, а й розпаду самого режиму та держави.

Відтак ми можемо констатувати, що зміни у відкритих системах, зокрема політичних, можуть бути викликані зовнішніми стимулами, однак вектор змін

визначається тим, як сприймаються ці стимули окремими елементами системи. Зовнішні стимули здатні на певний час сприяти підтриманню внутрішньої єдності системи. Проте орієнтація виключно на них з часом призводить до кризи у розвитку системи, і саме в період такої кризи вирішується, чи здатна ця система зберегтися як відносно автономна, організаційно цілісна, чи перемає тенденція до розпаду. Аналіз чинників, від яких залежить вибір, є предметом окремого дослідження.

1. На пути к «многолинейному» будущему: Интервью с Фаридом Закарией // Свободная мысль. – 2009. – №1. – С. 7–8. **2.** Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році» // <http://www.president.gov.ua/officdocuments/officmessages/85605396.html> **3.** Соглашение о создании и основных принципах деятельности постоянно действующего парламентского большинства в Верховной Раде Украины четвертого созыва // Голос Украины. – 2002. – № 186. – С. 3–4. **4.** Куликова Н. Опыты модернизации в странах ЦВЕ // Свободная мысль. – 2009. – № 6. – С. 59–60. **5.** МВФ ожидает консенсуса украинской власти// http://www.ukrrudprom.com/news/MVF_ogidaet_konsensusa_ukrainskoj_vlasti.html **6.** МВФ обеспокоен правительственным проектом бюджета// http://www.ukrrudprom.com/news/MVF_obespokoen_zakonom_o_povishenii_sotsstandartov.html